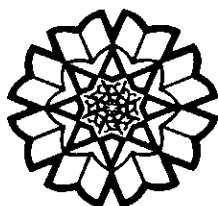

مقدمات زبان سنسکریت

(جلد ۱ و ۲، درس پایه، نکات دستوری، متنهای برگزیده و واژه‌نامه)

حسن خانی باغبان

مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی
(مرکز پژوهشهای ایرانی و اسلامی)

تهران ۱۳۹۱

رضائی باغبیدی، حسن، ۱۳۴۵

مقدمات زبان سنسکریت/حسن رضائی باغبیدی. - تهران: مرکز دائرةالمعارف بزرگ اسلامی، ۱۳۹۱.

۳۴۸ ص: جدول

An Introduction to Sanskrit

* ص. ع. به انگلیسی:

* کتابنامه

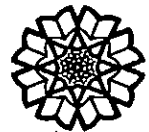
* شامل: ج ۱ و ۲. دروس پایه، نکات دستوری، متنهای برگزیده و واژه‌نامه

۱. زبان سنسکریت -- کتاب درسی -- فارسی. الف. عنوان

PK ۵۸۵/ف ۲, ۶

۴۹۱/۲

کتابخانه ملی ایران

مرکز دائرةالمعارف بزرگ اسلامی
مرکز پژوهشهای ایرانی و اسلامی

نام کتاب: مقدمات زبان سنسکریت

نویسنده: حسن رضائی باغبیدی

ناشر: مرکز دائرةالمعارف بزرگ اسلامی

لیتوگرافی، چاپ و صحافی: سازمان چاپ و انتشارات

چاپ اول: تهران ۱۳۹۱

تعداد: ۵۰۰ نسخه

حق چاپ محفوظ است.

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۶۳۲۶-۰۸-۵

ISBN: 978-600-6326-08-5

نشانی: تهران، نیاوران، کاشانک، صندوق پستی ۱۹۵۷۵/۱۹۷

تلفن: ۲۲۲۹۷۶۲۶ دورنگار: ۲۲۲۹۷۶۶۳

پست الکترونیک: centre@cgie.org.ir

www.cgie.org.ir

فهرست مطالب

پیش‌گفتار	۱
راهنمای تلفظ	۹
بخش نخست: دروس پایه	
مقدمه: خط دوتایی	۱۵
درس ۱: ماده‌های مضارع a-دار: مضارع اخباری گذرا	۲۵
درس ۲: صرف نام: ماده‌های مختوم به a- (مذکر و خنثی)	۳۳
درس ۳: صرف نام: ماده‌های مختوم به i- و u- (مذکر و خنثی)	۴۵
متن ۱: شهر ما	۵۵
درس ۴: ماده‌های مضارع a-دار: مضارع اخباری ناگذر (میانه)	۶۳
درس ۵: صرف نام: ماده‌های مختوم به ā- (مؤنث)	۷۱
درس ۶: ماده مضارع مجهول	۸۱
متن ۲: زاهد و فقیر	۸۹
درس ۷: ماده‌های مضارع a-دار: ماضی گذرا؛ صرف نام: ماده‌های مختوم به i- و u- (مؤنث)؛ ماده‌های مختوم به ā- (مؤنث)	۹۳
درس ۸: ماده‌های مضارع a-دار: ماضی ناگذر؛ صرف نام: ماده‌های تک‌هجایی مختوم به ā- (مؤنث)	۱۰۳
درس ۹: ماده‌های مضارع a-دار: امر گذرا؛ صرف نام: ماده‌های تک‌هجایی و چندهجایی مختوم به ā- (مؤنث)	۱۱۱
متن ۳: زاهد و بچه‌موش	۱۱۹
درس ۱۰: ماده‌های مضارع a-دار: امر ناگذر؛ صرف نام: اسمهای عامل مختوم به ī-	۱۲۵
درس ۱۱: ماده‌های مضارع a-دار: تمنایی گذرا؛ صرف نام: اسمهای خویشاوندی مختوم به ī-؛ صرف واژه go «گاو»	۱۳۱
درس ۱۲: ماده‌های مضارع a-دار: تمنایی ناگذر؛ صرف نام: صرف واژه nāu «ناو، کشتی» (مؤنث)؛ صرف صفت‌های مرکب مختوم به ā-, ī-, یا ū-	۱۳۷

بخش دوم: نکات دستوری

درس ۱۳:	جداول صرف نام	۱۴۷
درس ۱۴:	صفت تفضیلی؛ صفت عالی؛ صفت مفعولی؛ صفت فاعلی گذشته؛ صفت مفعولی آینده	۱۶۵
درس ۱۵:	ماده‌های مضارع واداری	۱۷۳
درس ۱۶:	ماده‌های مضارع بدون a؛ گروه ۲: ماده‌های مضارع ریشه‌ای	۱۷۷
درس ۱۷:	ماده‌های مضارع بدون a؛ گروه ۳: ماده‌های مضارع مضاعف	۱۸۹
درس ۱۸:	ماده‌های مضارع بدون a؛ گروه‌های ۵، ۷، ۸ و ۹؛ صفت فاعلی گذرا و ناگذر؛ ساختهای مطلق دری و اضافی؛ مصدر؛ اسم مصدر	۱۹۵
درس ۱۹:	ماضی نقلی	۲۰۵
درس ۲۰:	ماضی مطلق	۲۱۳
درس ۲۱:	ماده‌های آینده، آرزویی، تشدید و جعلی	۲۱۹
درس ۲۲:	جداول صرف ضمیر	۲۲۵
درس ۲۳:	اعداد	۲۳۵
درس ۲۴:	انواع ترکیبها	۲۴۳

بخش سوم: متنهای برگزیده

متن ۴:	برهمن و سه شیاد	۲۴۹
متن ۵:	برهمن خیالباف	۲۵۱
متن ۶:	خر، سگ و دزد	۲۵۳
متن ۷:	برهمن و راسوی وفادارش	۲۵۵
متن ۸:	سرود آگنی	۲۵۷

بخش چهارم: واژه‌نامه

ترتیب الفبایی	۲۶۵
نشانه‌های اختصاری	۲۶۵
منابع و مآخذ	۳۳۵

پیش‌گفتار

سنسکریت نامی است که هندیان باستان برای زبان کهن خویش برگزیده بودند. این نام به صورت saṃskṛta (संस्कृत) برای نخستین بار در حماسه راماینه^۱ به کار رفته که تاریخ سرایش آن در فاصله سالهای ۴۰۰ تا ۲۰۰ پیش از میلاد بوده است. saṃskṛta از دو جزء sam- «پیشوند به معنی «هم»» و kṛta (صفت مفعولی به معنی «کرده» از ریشه √kṛ «کردن») ساخته شده و لفظاً به معنی «هم‌کرده»، اما مجازاً به معنی «تکمیل شده؛ آراسته» است.

زبان سنسکریت یکی از مهم‌ترین اعضای شاخه زبانهای آریایی است. زبانهای آریایی شاخه‌ای بسیار مهم از خانواده بزرگ زبانهای هندواروپایی^۲ را تشکیل می‌دهند. هندواروپاییان قومی سفیدپوست بودند که در حدود پنج هزار سال پیش از میلاد در دشتهای جنوب روسیه کنونی، در مناطقی که از شرق به رشته کوههای اورال و از غرب به رود دنیپر محدود می‌شود، می‌زیستند. گروههایی از این قوم از اوایل هزاره چهارم پیش از میلاد به بعد به تدریج به مناطق دور و نزدیک مهاجرت کردند.^۳ گروهی از این مهاجران که در حدود هزاره سوم پیش از میلاد در بخشهایی از آسیای مرکزی کوچ‌نشینی می‌کردند، خود را *arya- «آریایی» می‌نامیدند که در اصل به معنی «آزاده، اصیل، شریف» است. این نام در

^۱ rāmāyaṇa

^۲ Indo-European

^۳ بنیان‌گذار این نظریه ماریا گیمبوتاس (Marija Gimbutas)، باستان‌شناس آمریکایی لیتوانیایی تبار، است.

متون سنسکریت به صورت ārya، در /اوستا به صورت a'riia و در کتیبه‌های فارسی باستان به صورت ariya بر جای مانده است.

آریاییان در اوایل هزارهٔ دوم پیش از میلاد به دو گروه بزرگ «هندوآریایی»^۴ و «ایرانی» تقسیم شدند. دستهٔ کوچکی از هندوآریاییان به سوی آسیای صغیر و شمال بین‌النهرین روانه شدند و با هوریان^۵ درآمیختند. وجود واژه‌های هندوآریایی در کتیبه‌های میخی میتانی^۶ که متعلق به حدود سالهای ۱۵۰۰ تا ۱۳۰۰ پیش از میلاد است، شاهی بر حضور هندوآریاییان در آن منطقه است. برخی از این واژه‌ها نامهای خدایان و شاهزادگان و اصطلاحات مربوط به سوارکاری و پرورش اسب است. از این رو، می‌توان نتیجه گرفت که هندوآریاییان میتانی به طبقات حاکم نیز راه یافته بودند. گونهٔ زبانی به کار رفته در این واژه‌ها را می‌توان «آریایی میتانی» نامید.

شواهد زبان‌شناختی وجود دسته‌ای دیگر از هندوآریاییان را در شمال دریای سیاه و در میان قبایل ایرانی‌تبار اسکیتی^۷ (سکایی غربی) تأیید می‌کند. پیشتر همهٔ واژه‌های آریایی آن منطقه را که در منابع یونانی ثبت شده است، واژه‌هایی اسکیتی و در نتیجه ایرانی می‌پنداشتند، اما اکنون تردیدی در هندوآریایی بودن برخی از آنها نیست.

با وجود این، پیکرهٔ اصلی هندوآریاییان در فاصلهٔ سالهای ۱۲۰۰ و ۱۰۰۰ پیش از میلاد با گذر از رشته کوه‌های هندوکش، در شمال افغانستان کنونی، نخست به

^۴ Indo-Aryan

^۵ Hurrians

^۶ Mitanni نام سرزمین و دولتی در شمال بین‌النهرین که مرکز آن واسوکانی (Wassukkani) بود.

^۷ Scythian

شمال غرب هتد (پنجاب و نواحی مجاور آن) گام نهاد و سپس به تدریج مناطق شرقی و جنوبی شبه‌قاره را نیز به تصرف خود درآورد.

زبانهای هندوآریایی، مانند زبانهای ایرانی، از سه دوره باستان، میانه و نو گذر کرده‌اند. سنسکریت از زبانهای هندی باستان است. کهن‌ترین گونه این زبان، سنسکریت ودایی است که از اواسط هزاره دوم پیش از میلاد برای سرایش وده^۸ها (ودها)، متون مقدس هندوان، و در فاصله سالهای ۸۰۰ تا ۵۰۰ پیش از میلاد برای نگارش برهمنه^۹ها، تفاسیر ودهها، مورد استفاده قرار می‌گرفت.

پس از برهمنهها، زاهدان جنگل‌نشین تفاسیری عرفانی بدانها افزودند که آرَنیکه^{۱۰}ها «(متون) جنگلی» خوانده می‌شوند. متفکران هندو نیز اندیشه‌های فلسفی خود را تحت عنوان اوپنیشد^{۱۱}ها (وپانیشادها) «هم‌نشینی‌ها» به برهمنهها افزودند. زبان به کار رفته در آرَنیکهها و اوپنیشدها که در واقع ملحقات برهمنهها هستند، حد فاصل سنسکریت ودایی و سنسکریت کلاسیک است. اوپنیشدها را ودانت^{۱۲} «پایان ودهها» نیز می‌نامند، چرا که عصر زرین ودایی با این متون به کمال می‌رسد و پایان می‌یابد.

سنسکریت کلاسیک از اواسط هزاره نخست پیش از میلاد تا کنون زبان هزاران کتاب و رساله در زمینه‌های گوناگون ادبی، دینی، علمی، فلسفی و هنری بوده است. پانینی^{۱۳} نخستین کسی بود که به روایتی در حدود سده چهارم پیش از میلاد دستور زبان سنسکریت را در کتابی با عنوان آشتادهیایی^{۱۴} «هشت باب» گرد

^۸ veda

^۹ brāhmaṇa

^{۱۰} āraṇyaka

^{۱۱} upaniṣad

^{۱۲} vedānta

^{۱۳} pāṇini

^{۱۴} aṣṭādhyāyī

آورد. این اثر بی‌نظیر همواره الگویی برای شاعران و نویسندگان پس از پانینی بود و بعدها تفاسیری بر آن نوشته شد.

آثار بر جای مانده به سنسکریت کلاسیک بسیار متنوع است. در اینجا برای نمونه فهرست‌وار به برخی از آنها اشاره می‌شود: حماسه‌های بزرگ *راماینه* و *مهابهارته*^{۱۵}، که دومی منظومه سترگ *بهگودگیتا*^{۱۶} را در خود جای داده است؛ مجموعه بزرگ متون اساطیری که به *پورانه*^{۱۷} ها «(اساطیر) پیشینیان» معروف است؛ متون فقهی و حقوقی معروفی چون *موسمرتی*^{۱۸}؛ رساله‌هایی کوتاه موسوم به *سوتره*^{۱۹} «رشته، ریسمان» در موضوعات مختلف؛ متونی تحت عنوان *ودانگه*^{۲۰} ها «اندامهای ودها» که شش دسته‌اند و برای فهم بهتر ودها فراهم آمده‌اند، شامل: *شیکشا*^{۲۱} «آموزش» در علم تجوید، *ویاکرته*^{۲۲} «تجزیه» در صرف و نحو، *نیروکته*^{۲۳} «شرح» در ریشه‌شناسی و اشتقاق، *چهنداس*^{۲۴} «وزن» در علم عروض، *جیتیشه*^{۲۵} «نجوم» در شیوه محاسبه روز و ساعت برگزاری آیینهای ودایی و *کلپه*^{۲۶} «قاعده» در چگونگی اجرای آیینهای ودایی؛ اشعار رزمی و غنایی بزرگانی چون *اشوگهشه*^{۲۷}، *بهاروی*^{۲۸} و *کالیداسه*^{۲۹}، نمایشنامه‌های بزرگانی چون *بههوتی*^{۳۰}، *شودرکه*^{۳۱} و *کالیداسه*،

¹⁵ mahābhārata

¹⁶ bhagavadgītā

¹⁷ purāṇa

¹⁸ manusmṛti

¹⁹ sūtra

²⁰ vedāṅga

²¹ çikṣā

²² vyākaraṇa

²³ nirukta

²⁴ chandas

²⁵ jyotiṣa

²⁶ kalpa

²⁷ açvaghoṣa

²⁸ bhāravi

²⁹ kālidāsa

³⁰ bhavabhūti

³¹ çūdraka

مجموعه داستانهای معروفی چون پنجه‌تتره^{۳۲} «پنج باب»، شوکه‌سپیتی^{۳۳} «هفتاد حکایت طوطی» و هیپیدشه^{۳۴} «پند سودمند»؛ و هزاران کتاب و رساله کوچک و بزرگ دیگر در زمینه‌های مختلف پزشکی، تیراندازی، حقوق، دستور زبان، رقص، ریاضیات، ستاره‌شناسی، سیاست، طالع‌بینی، عروض، فرهنگ‌نویسی، فلسفه، فن شعر، گیاه‌شناسی، مجسمه‌سازی، معماری، موسیقی، نمایشنامه‌نویسی و غیره.

هندیان باستان نیز مانند سایر اقوام آثار دینی و ادبی خویش را قرن‌ها سینه به سینه نقل می‌کردند. آشوکه^{۳۵} (آشوکا، حکومت: حدود ۲۶۹-۲۳۲ پیش از میلاد) در کتیبه‌های خویش برای نخستین بار از دو خط به نامهای کهرشتهی^{۳۶} (خروشتی) و براهمی^{۳۷} استفاده کرد. خط کهرشتهی از خط آرامی گرفته شده بود و از راست به چپ نوشته می‌شد. این خط تا سده چهارم میلادی کاربرد داشت و به تدریج به فراموشی سپرده شد. خط براهمی نیز احتمالاً از خطی سامی گرفته شده بود، اما از چپ به راست نوشته می‌شد. این خط بعدها در شمال هند با تغییراتی به صورت خط دوناگری^{۳۸} «(خط) شهر خدا» درآمد و برای نگارش متون سنسکریت به کار گرفته شد. کهن‌ترین دست‌نوشته موجود سنسکریت به خط دوناگری نوشته‌ای بر پوست درخت از سده پنجم میلادی است. نوشته‌هایی نیز بر برگ نخل از سده ششم میلادی به بعد به دست آمده است. کهن‌ترین سنگ‌نوشته به این خط به سده هشتم میلادی تعلق دارد. خط دوناگری از سده سیزدهم میلادی به بعد برای نوشتن بر روی کاغذ مورد استفاده قرار گرفت.

امروزه زبان سنسکریت در مدارس دینی هندوان و تقریباً در همه دانشگاههای معتبر جهان در بخشهای هندشناسی و زبان‌شناسی هندواروپایی تدریس می‌شود.

³² pañcatantra

³³ çukasaptati

³⁴ hitopadeça

³⁵ açoka

³⁶ kharoṣṭhī

³⁷ brāhmī

³⁸ devanāgarī

آموزشگاههایی نیز در برخی از کشورهای جهان برای آموزش این زبان وجود دارد. هر چند گونه گفتاری این زبان قرنهایست که دیگر رونق چندانی ندارد، هنوز هم روزنامه‌ها و کتابهایی بدان منتشر می‌شود و حتی در برنامه‌های رادیویی و گاه تلویزیونی مورد استفاده قرار می‌گیرد. نهضت احیای زبان سنسکریت در هند و برخی دیگر از کشورها طرفدارانی دارد و هنوز هم هستند علاقه‌مندی که حتی مکالمه آن را نیز فرامی‌گیرند.

هدف از نگارش این کتاب که جلد نخست آن در سال ۱۳۸۴ منتشر شد و اینک با تغییرات و اضافات متن کامل آن منتشر می‌شود، آموزش مقدمات زبان سنسکریت کلاسیک به شیوه‌ای ساده، فشرده و نظام‌مند است. این کتاب دستور زبان سنسکریت کلاسیک نیست، بلکه مفاهیم بنیادین این زبان را گام به گام به خواننده می‌آموزد.

این کتاب به چهار بخش تقسیم شده است: دروس پایه، نکات دستوری، متنهای برگزیده و واژه‌نامه. بخش نخست کتاب، دارای یک مقدمه در آموزش خط دیوناگری و دوازده درس است. هر درس شامل سه قسمت است: (۱) نکات دستوری، (۲) واژه‌نامه، (۳) تمرین. نکات دستوری و واژه‌های هر درس را باید پیش از انجام تمرینهای آن به‌دقت فراگرفت و به خاطر سپرد. هر درس به دروس پیش از خود وابسته است؛ از این رو، نباید از مرور درسهای پیشین غفلت کرد. برای تهیه تمرینهای این بخش، از کتاب ارزشمند پری^{۳۹} استفاده شده است. ترتیب واژه‌ها در واژه‌نامه هر درس به ترتیب حروف خط دیوناگری است. سه متن ساده نیز پس از درسهای ۳، ۶ و ۹ گنجانده شده است.

بخش دوم کتاب، به آموزش نکات دستوری زبان سنسکریت کلاسیک اختصاص یافته است. این بخش، در واقع مباحث دستوری بخش نخست کتاب را تکمیل

^{۳۹} Perry

می‌کند. جداول این بخش، بسیار مهم هستند و باید به تدریج به خاطر سپرده شوند.

در بخش سوم، چند متن نسبتاً ساده دیگر آمده است که پس از تسلط نسبی بر نکات دستوری به کمک واژه‌نامه پایان کتاب می‌توان آنها را خواند. در پایان این بخش، نخستین سرود رگ‌وده^{۴۰} (ریگ‌ودا) که در ستایش آگنی^{۴۱}، خدای آتش، است، گنجانده شده تا آموزندگان اندک اطلاعاتی نیز از سنسکریت ودایی به دست آورند.

در بخش واژه‌نامه، همه واژه‌های سنسکریت به کار رفته در کتاب به ترتیب حروف خط دوناگری مرتب شده‌اند. از آنجا که صرف فعل یکی از مهمترین مباحث دستوری است، در واژه‌نامه پایان کتاب در زیر ریشه هر فعل مهمترین صورتهای آن در سنسکریت کلاسیک آمده است.

زبان سنسکریت نزدیکترین زبان به زبانهای ایرانی باستان (اوستایی و فارسی باستان) است و فراگیری آن زمینه مستحکمی برای فراگیری زبانهای ایرانی باستان فراهم خواهد آورد.

حسن رضائی باغبیدی

استاد دانشگاه تهران

عضو پیوسته فرهنگستان زبان و ادب فارسی

و عضو شورای عالی علمی مرکز دائرةالمعارف بزرگ اسلامی

تیرماه ۱۳۹۱

⁴⁰ rgveda

⁴¹ agni